

Незасвоєний урок історії?

З нагоди 75-ї річниці початку Другої світової війни

Валерій ГРИЦЮК,
начальник Гуманітарного інституту
Національного університету оборони України
імені Івана Черняхівського,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник

Олександр ЛИСЕНКО,
завідувач відділу історії України
періоду Другої світової війни
Інституту історії України НАНУ,
доктор історичних наук, професор

Круглі дати історичного календаря привертають увагу багатьох, але кожен шукає в них «своє»: когось цікавлять хитросплетіння дипломатичних комбінацій, інші захоплюються розвитком військової техніки чи уніформістикою, для деякого осердям подієвого полотна виступають бойові дії та воєнне мистецтво, ще хтось поринає в осмислення соціогуманітарних аспектів збройного протистояння та його наслідків.

Сама дата початку Другої світової – 1 вересня 1939 року – виступає як привід для ретроспективного погляду на події 75-річної давнини з вимушеними паралелями й своєрідний тривожний символ, у якому сублімується цілий комплекс явищ військово-політичного та соціально-економічного змісту, доволі дихотомічних і складних для однозначних і категоричних оцінок, якщо на нього проектувати всю багатоаспектність наймасштабнішої війни в історії людства.

Однак існує своєрідна ієрархія подій, які визначили алгоритм наближення катастрофи планетарного масштабу та її перипетій. Ідеться передовсім про військово-політичні чинники. При цьому особливого значення набуває мотивація кожної з дійових осіб на авансцені історії. Зважаючи на їхні дуже різні «вагові категорії», слід найуважніше розглянути, чим керувалися провідні країни світу у своїй зовнішній політиці другої половини 1930-х років.

Помилкова стратегія «умиротворення»

Одразу варто нагадати, що провідні позиції в той час посідали Велика Британія та Франція. Як переможці Першої світової війни (до речі, цього року 28 липня виповнилося 100 років від її початку), вони отримали статус «великих держав», закріплений Версальсько-Вашингтонською системою. І в міждержавному суперництві прагнули відігравати роль гарантів безпеки інших країн, домагаючись стабілізації ситуації у разі виникнення криз і загроз війни. Однак ані Лондон, ані Париж не впоралися з місією, яку, за їхнім переконанням, на них поклала історія. Діючи дуже непослідовно, вони обрали стратегію «умиротворення» агресора, давши змогу нацистській Німеччині 1938 року спочатку здійснити аншлюс Австрії, а потім, пішовши на Мюнхенську змову (30 вересня), віддали на поталу А. Гітлеру Чехословаччину.

Міжнародна криза 1938–1939 років супроводжувалася гарячковим пошуком системи координат, у якій кожна держава прагнула забезпечити передовсім власні інтереси. Ведучи багаторічні дипломатичні переговори з Великою Британією та Францією, Радянський Союз і його партнери нібито декларували бажання сформувати систему колективної безпеки, що мала стати пересторогою для Німеччини та Італії в їхніх агресивних намірах. Але Сталін не бажав надалі миритися зі ставленням західних демократій до Радянського Союзу як до регіональної держави й, не бачачи зустрічних кроків у пере-

говорному процесі з ними, вдався до крутого повороту – курсу на зближення з Берліном.

Війна розпочалася нападом Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 року. Одразу в епіцентр подій потрапили й західні області України: у вересні тут проходила наступальна операція Українського фронту.

Гітлерівський замисел агресії проти Польщі загалом був доведений до радянської сторони. Узгодження спільних воєнних дій проти Польщі здійснювалося під час підготовки та підписання 23 серпня 1939 року «пакту Ріббентропа – Молотова». Відповідно до домовленостей, зафіксованих у таємних протоколах, встановлювалася демаркаційна лінія, яка розмежовувала райони проведення воєнних операцій вермахту та Червоної армії. До зони інтересів СРСР входили етнічні землі Західної України та Західної Білорусії.



В. Молотов підписує Нацистсько-Радянський пакт про ненапад від 23 серпня 1939 року. Зліва направо: Йоахім фон Ріббентроп, Йосип Сталін, Фрідріх Вільгельм Гаус, Густав Хільгер, Фрідріх фон дер Шуленбург



Віденці вітають Адольфа Гітлера. Фото з німецького федерального архіву

Український фронт: до наступу підготувалися завчасно

Безпосередня підготовка СРСР до війни з Польщею розпочалася наприкінці серпня. Органи військового управління на основі попередніх директив та розпоряджень приступили до відпрацювання планів майбутніх операцій. Для нарощування чисельності управління Київського ОВО та Білоруського ОВО (на основі яких передбачалося створити управління Українського й Білоруського фронтів), зокрема, були залучені слухачі військових академії. Групи офіцерів академії Генерального штабу інструктував особисто начальник оперативного управління Генштабу Червоної армії. Вони виїхали до пунктів призначення наприкінці серпня 1939 року, коли світ ще не знав про наближення початку світової війни!

З 11 вересня 1939 року відповідно до директиви наркома оборони СРСР було сформовано управління Українського фронту (управління армій були створені ще в серпні) під командуванням командарма 1-го рангу С. Тимошенка. До складу керівництва Українським фронтом були призначені: начальник штабу – комдив М. Ватутін, члени військової ради – корпусний комісар В. Борисов і перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов. Армії з силами та засобами підсилення становили армійські групи: Шепетівську, Волочиську та Кам'янець-Подільську. Окремі з'єднання та частини мали прикривати кордон із Румунією. Штаб фронту розташовувався в місті Проскурів (тепер – Хмельницький).

Армійським групам визначили такі найближчі завдання: Шепетівський – наступати в напрямі Рівне, Луцьк і на кінець другого дня оволодіти Луцьком; Волочиський – націлюватися на Тернопіль, Львів і на кінець 18 вересня вийти на підступи до столиці Східної Галичини, оволодівши Перемишлянами та Буськом;

12 днів, що змінили карту Європи

З початком операції радянські війська не зустрілися з організованим противом, лише подекуди виникали окремі осередки опору, які швидко були ліквідовані в результаті збройних сутичок. Найширшим фронтом у 230 кілометрів наступала Шепетівська армійська група (15-й і 8-й стрілецькі корпуси). Своїм лівим флангом вона 18 вересня захопила Рівне і просуvalась у напрямі Володимир-Волинського, а правим вела наступ на Ковель. У лісах на Волині, де концентрувалися та проводили переформування розшматовані німецькими військами залишки польських частин, Червона армія в період від 20 до 22 вересня наштовхнулася на міцний спротив поляків у районі Сарненського укріпайону, Ковеля,



Початок Другої світової війни. 1 вересня 1939 року, коли німецькі війська вдерлися на територію Польщі.

Кам'янець-Подільській – на другий день операції оволодіти Станіславом і перекрити шлях відступу польським військам до Румунії.

З радянського боку до проведення воєнних операцій у Польщі планувався загалом залучити 7 армій та кінно-механізовану групу, 617 588 осіб особового складу, 4 954 гармати й міномети, 4 733 танки, 3 298 літаків. Безпосередньо угруповання військ Українського фронту налічувало 238 978 осіб. Чисельність радянських військ на західноукраїнських і західнобілоруських теренах швидко нарощували:

Боровичів. Після невеликої затримки радянські війська, зламавши оборону поляків на річці Західній Буг поблизу Холма (Хелма), 25 вересня заволоділи цим стародавнім містом і 30 вересня вийшли в етнічні польські регіони.

У центрі оперативного шикування на ділянці завершені майже 90 кілометрів вела наступ Волочиська група, яка складалася з 17-го стрілецького і 2-го кавалерійського корпусів (дві стрілецькі, три кавалерійські дивізії і три танкові бригади). Упродовж 17–19 вересня її війська взяли Тернопіль, Сокаль, Броди, Рогатин, 19 вересня підійшли до Львова, де зустрілися з німецькими військами, які блокували в місті 15-тисячний польський гарнізон на чолі з генералом В. Лянгером.

у жовтні 1939 року на двох фронтах перебувало 2 421 300 осіб, об'єднаних у 60 стрілецьких, 13 кавалерійських дивізій і 18 танкових бригад. На озброєнні радянських військ тоді було 5 467 середніх і важких гармат, 6 636 танків².

Український фронт 14 вересня отримав директиву за підписом наркома оборони СРСР маршала К. Ворошилова на участь у воєнній кампанії проти Польщі, яка вимагала від військ фронту до кінця 16 вересня завершити приготування, а 17 вересня о 5-й годині ранку перейти державний кордон.

Іноді через непорозуміння виникали сутички й між гітлерівськими та радянськими військами. Так, 19 вересня німецька артилерійська частина відкрила вогонь по радянській танковій бригаді, унаслідок чого було підбито 3 броньовики, троє військовослужбовців загинуло й п'ятеро зазнало поранень; німці втратили 2 протитанкові гармати та 4 осіб³. Після переговорів між радянським і німецьким командуванням частини вермахту відійшли з цього району, поступившись містом Червоної армії. 22 вересня після переговорів між радянським командуванням і польським гарнізоном Львова поляки погодилися капітулювати «на почесних умовах» (гарантія особистої недоторканності, збереження особис-

¹ Штеменко С. М. Генеральний штаб у роки війни. – К.: Політвидав, 1968. – С. 8–9.

² РДВА. – Ф. 37977, оп. 1, спр. 722 25. – С. 117.

³ Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооружённых сил: Стат. исслед. – М., 2001. – С. 184.

того майна, можливість подальшого виїзду за кордон тощо). З 25 вересня 6-а армія Українського фронту продовжувала просуватися на захід. 28 вересня вона дісталася річки Сян на відтинку між Білгораєм та Перемишлем.

Радянське командування створило найпотужніше та наймобільніше угруповання на південному напрямку. Тут діяли 4-й і 5-й кавалерійські, 25-й танковий, 31-й стрілецький корпуси, 23-я та 26-а окремі танкові бригади. Ця мобільна й потужна група радянських військ наступала на фронті у 110 кілометрів із середньою швидкістю 60–90 км на добу. На першому етапі операції, 17–20 вересня, вона здобула Коломию, вела бої біля Галича й оволоділа містом Станіслав (тепер – Івано-Фран-

ківськ), дійшла до річки Стрий, де зустрілася з німецькими військами. На другому етапі операції група повністю перебрала державні кордони Польщі з Румунією та Угорщиною для польських військ, що відступали, а також розпочала прийом від вермахту захоплених ним українських міст. 22 вересня німці передали Червоній армії Стрий, 24 вересня – Дрогобич. 12-й армії довелося вести бойові дії з окремими польськими загонами, які намагалися пробитися до кордонів Румунії та Угорщини. Часом ці бої радянські війська проводили у взаємодії з частинами вермахту. Наприклад, 27–28 вересня в районі Журавінець радянські війська спільно з німцями розбили 4-тисячну кінну групу польських військ

під командуванням генералів Андерса й Лісовського, що намагалася перейти кордон із Угорщиною (обидва генерали потрапили до радянського полону).

До 25–28 вересня війська Українського та Білоруського фронтів досягли призначених їм рубежів по річках Західний Буг, Сян та інших, зайнявши територію площею 195 тисяч квадратних кілометрів із майже 13-мільйонним населенням. У наказі наркома оборони СРСР № 199 від 7 листопада 1939 року зазначалося, що навальним натиском частини Червоної армії розгромили польські війська й у короткий термін виконали свій обов'язок⁴. Воєнні дії Червоної армії у Західній Україні тривали 12 днів, глибина просування радянських військ становила від 250 до 350 кілометрів.

48

Втрати офіційні й реальні

За даними, оголошеними у виступі Молотова, втрати з боку Робітничо-селянської Червоної армії становили 737 осіб загиблими, 1862 – пораненими. За сучасними підрахунками, вони оцінюються в 1475⁵ осіб безповоротних та 2383 особи – санітарні. Втрати Українського фронту становили 2713 осіб, в тому числі 972 безповоротні та 1741 санітарна⁶. За радянськими

джерелами, втрати польської сторони сягали 3,5 тисячі вбитих та 20 тисяч поранених, 452 536 військовослужбовців було захоплено в полон, із них 18 789 офіцерів. Безпосередньо на території Західної України в полон потрапили 392 334 особи⁷. Переважну більшість польських полонених рядового складу розпустили по домівках, натомість багато польських офіцерів, від-

правлених до спецтаборів НКВС, у середині 1940 року було знищено.

Після укладення радянсько-німецького договору про дружбу і кордони 28 вересня 1939 року Польща припинила своє існування як держава, її етнічні території потрапили під німецьке правління, а українські й білоруські етнічні землі ввійшли до складу УРСР та БРСР.

«Ревізіоністи» VS «традиціоналісти»

Якщо стосовно намірів нацистських лідерів уже давно розставлено всі крапки над і, зокрема й щодо радянського міфу про раптовість нападу Гітлера на СРСР у червні 1941 року, то оцінки істориками політичних і дипломатичних маневрів Сталіна залишаються суперечливими й навіть полярними. «Традиціоналісти» (до них умовно можна віднести всю радянську школу: Д. Волкогонова, А. Орлова, М. Гарєєва, Ю. Горькова, В. Васильєва, М. Ковалья, В. Ковалья та інших) поділяють думку, згідно з якою підготовка радянськими лідерами випереджального удару по вермахту є сумнівною з огляду на відсутність бодай одного документа, котрий містив би такі вказівки. Приміром, М. Гарєєв стверджує, що «в 1941 році Радянський Союз ні про жодну превентивну війну проти Німеччини не думав і думати не міг»⁸, хоча саме він уперше оприлюднив висновок, що радянське військово-політичне керівництво ще в березні 1941 року визначило орієнтовний час початку війни – 12 червня. Ю. Горьков висловив переконання, що «всі документи оперативного плану – від Генштабу до армії включно – дають змогу зробити висновок про те, що Радянський Союз не готувався до нападу на Німеччину перший»⁹. Опоненти «традиціоналістів» (В. Суворов, А. Трубайчук, Б. Петров, М. Мельтюхов, А. Донгаров, Б. Соколов,

М. Солонін та інші) наполягають на необхідності вивчення втаємничених документів, допуску до яких перешкоджає керівництво Російської Федерації, однак наводять, на їхню думку, переконливі опосередковані свідчення таких намірів Кремля. Низка книжок В. Суворова не лише збирила читачьку спільноту, а й стимулювала пошук документів, здатних прояснити ситуацію. І хоча вони й донині не виявлені, дискусії між науковцями стали предметнішими. Прихильники «ревізіоністського» табору як незаперечний доказ наводять інтенсивно експлуатовану радянськими лідерами концепцію ведення війни «на чужій території», а також доктрину «наступальної війни», про яку Сталін відкрито казав на прийомі 5 травня 1941 року на честь випускників військових академій у Москві.

Можна припустити, що, як і всі інші великі «гравці» на міжнародній арені, Радянський Союз мав оборонну та наступальну складові воєнної доктрини. Причому (коли бути зовсім точним) воювати на чужій території радянське військово-політичне керівництво обіцяло після того, як агресор нападе перший, отримає удар у відповідь, а вже потім бойові дії розгортаються «на його полі».

У концентрованому вигляді версію про підготовку СРСР до війни, так би

мовити, «першим номером» обстоює М. Мельтюхов. Він акцентує увагу на тому, що в передвоєнні роки радянські збройні сили мали певний досвід бойових дій, мобілізації, зосередження й розгортання на театрі воєнних дій (ТВД). На цьому підґрунті відбувалося їхнє організаційне вдосконалення й технічне переоснащення. З середини 1940 року Червона армія навчалася веденню маневрених наступальних операцій в умовах, наближених до бойових. Розгорнулися роботи з інженерного облаштування Західного ТВД, підготовка висхідних районів для наступу, нагромадження матеріальних запасів. З початку 1941 року в західних прикордонних округах вживали заходів для підвищення боєготовності військ, більшу частину яких передбачалося завершити до 1 липня 1941 року.

Ці кроки дослідник вважає прихованим розгортанням мобілізації, адже відповідно до її системи, затвердженої влітку 1939 року, кількість частин із з'єднань іще в мирний час доводилося до рівня воєнного часу, що неабияк спрощувало й скорочувало мобілізаційну кампанію. Більшість військ, розгортання яких передбачалося мобілізаційним планом, уже була сформована чи завершувала формування. На цей час радянські збройні сили були чи не найбільшими у світі й ма-

⁴ Правда. – 1939. – 7 листопада.

⁵ Правда. – 1939. – 11 листопада.

⁶ Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооружённых сил: Стат. исслед. – М., 2001. – С. 179, 213.

⁷ РДВА. Ф. 35084, оп.1, спр.22, арк. 21; спр.24, арк. 103; спр. 25, арк. 44; спр. 28, арк. 31; Ф. 37977, оп. 3, спр. 1226, арк. 124.

⁸ Гарєєв М. А. Готовил ли Советский Союз упреждающее нападение на Германию в 1941 году? // Война и политика, 1939–1941. – М., 1999. – С. 277.

⁹ Горьков Ю. А. Готовил ли Сталин превентивный удар против Гитлера в 1941 году // Новая и новейшая история. – 1993. – № 3. – С. 34.

ли унікальні види військової техніки та озброєння¹⁰. А ось Г. Герасимов на підставі аналізу 30 параметрів матеріального забезпечення мобілізаційного розгортання радянських військ висловив переконання, що «ніколи ще наша армія не була так добре укомплектованою, забезпеченою матері-

альними засобами, як у передвоєнний період... Наявні матеріальні запаси й система мобілізації забезпечували розгортання армії, що значно перевищувала армію фашистської Німеччини за кількістю озброєння та бойової техніки й здебільшого була забезпечена іншими матеріальними засоба-

ми в кількості, що давала змогу вести бойові дії в початковий період війни. Поразки початкового періоду пояснюються тим, що армію не встигли розгорнути»¹¹.

Нескладно помітити, що міркування Г. Герасимова суперечать твердженням М. Мельтюхова.

За рядком архівних документів

А тепер звернімося до офіційних документів. 11 січня 1939 року НКВС УРСР надіслав до ЦК КП(б)У дві доповідні записки про стан Київського і Тираспольського укріплених районів. У першій із них наголошувалося, що, «виходячи із завдань, поставлених перед Київським укріпленням районом, він мав уже бути приведений у повну бойову готовність. А насправді Київський укріплений район на сьогодні являє собою лише кістяк передміської позиції, що складається переважно з кулеметних споруд спротиву рушничній кулі та гарматному снаряду до 8 дюймів і належно не забезпечений спеціальним обладнанням (зв'язком, хімізахистом, водопостачанням, опаленням, освітленням тощо)». З 257 споруд, наявних у районі, лише 5 виявилися готовими до бойових дій, а в 175 відсутній горизонт обстрілу через рельєф місцевості, 75% потребували заміни маскування. Земляні роботи відтягувалися на час війни. КиУР не мав перископів, біноклів, підземного зв'язку, обладнання для хімізахисту. Бракувало безпосередньої організації вогневого захисту мостових переправ, командних пунктів, довговічних укриттів і позицій для прожекторних установок, складів боєприпасів і продовольства. Мобілізаційний план повністю не відпрацювали, не існувало й оперативного плану. Батальйонні й ротні райони не було визначено. Особливий відділ КОВО не раз інформував командування округу про небоєздатність КиУР, але практично жодних заходів вжито не було¹².

7 грудня 1940 року змінили керівництво Наркомату оборони СРСР (замість К. Ворошилова цю посаду посів С. Тимошенко). В акті прийому НКО зафіксовано справжній стан справ у цьому відомстві та армії загалом. Зокрема, констатовано, що на час передачі не існувало оперативного плану війни, Генштаб не мав даних про стан прикриття кордонів. Рішення військград фронтів, округів, армій з цього приводу також не було. Підготовка театрів бойових дій до війни визнавалася вкрай слабкою з усіх поглядів. Наркомат не мав точної інформації про

Военные действия между Германией и Польшей

БЕРЛИН, 1 сентября. (ТАСС). По сообщению германского информационного бюро, сегодня утром германские войска в соответствии с приказом верховного командования перешли германско-польскую границу в различных местах. Союзники германских военно-воздушных сил также открыли бомбить военные объекты в Польше.

ВАРШАВА, 1 сентября. (ТАСС). Сегодня начались военные действия между Германией и Польшей. Рано утром германские войска перешли в ряде мест польскую границу. Одновременно германские самолеты произвели налеты на польские города. Бомбардировки германской авиации подвергались города: Катовицы, Краков, Галич и Пуць. Подробности бомбардировки неизвестны.

Варшава во восточного времени трижды подвергалась налету германских самолетов — в 6 часов утра, 8 часов утра и около 10 часов утра. Самолеты были обстреляны польской зенитной артиллерией, после чего повернули обратно, не сбросив бомб.

В Польском коридоре военные самолеты начали действовать в направлении города Хейлине. Одновременно в Данциге германские войска атаковали Востерплатте (место у выхода из Данцигского порта, где располагались польские военные склады).

В Варшаве в течение сегодняшнего дня было несколько воздушных тревог. БЕРЛИН, 1 сентября. (ТАСС). Вероятно, возмездные германские воздушные силы обратят о продолжении наступления германских войск из Силезии, Померании

и Восточной Пруссии. «Германские войска, — говорится в сообщении, — наступают с юга, достигли линии Неймарк-Суча. Южнее Моравских Оставов перешли река Одра, южнее Тешина. На юге, в индустриальных районах Польши, германские войска продвигаются к району Катовиц. Войска, наступающие из Силезии, продвигаются в направлении Ченстохова и соседние его. В окрестности германские войска приближаются к реке Висла и

достигли реки Нетце (около Позна). Вблизи Гданьска ведут бой. В районе Восточной Пруссии германские войска ведут бой в глубине, на польской территории. Части германских военно-морских сил захватили польские порты Данцигской бухты. Словенский в Неффахасе воюющий корабль «Шальвиг» — Гальстийн» открыл огонь по заводу польскими войсками Востерплатте. Поку Галич был также бомбардирован военно-воздушными силами Германии».



Паринские радиосообщения

Наринские радиосообщения 1 сентября в 11 часов передала следующее радиосообщение агентства Гавы:

1. Конституция польского государства отменяется полностью.

2. Вся государственная власть и исполнительная власть принадлежит главе государства.

3. Польский народ составляет со всей своей территорией и населением неотъемлемую часть Германского государства. Это осуществляется немедленно.

4. До вступления германского права во законность, вытекающая из нынешней конституции, остается в силе».

БЕРЛИН. В телеграмме Гитлеру Форстер просит его утвердить основной закон о провозглашении «объединения польского народа с Германией». Телеграмма выражает горячую признательность Гитлеру и заявляет о личной верности Данцига. С другой стороны заявляется, что порты Данциг и Галич блокированы.

БЕРЛИН. Приказом министра авиации и главного командующего воздушными силами Германии с этого числа отменяется все прежние приказы по авиации. На германской территории воспрещается всякая германская и иностранная авиаслужба, за исключением германской военной и правительственной авиации. Самолеты, нарушающие этот приказ, будут обстреляны. 1 сентября. (ТАСС).

Лише 2 вересня, скупі й нетрально, з кількох колонок на четвертій шпальті газети «Известия» громадяни СРСР дізналися про початок воєнних дій між Німеччиною та Польщею.

фактичну чисельність Червоної армії, а облік особового складу перебував у «вкрай занедбаному стані».

Через війну проти Фінляндії мобілізаційний план було порушено, а нового Наркомат оборони не мав. Некомплект начальницького складу у військах становив 21% від штатної чисельності на 1 травня 1940 року, а щорічні випуски з військових училищ не забезпечували створення необхідних резервів для зростання армії. Та й якість підготовки була незадовільною. У ланці взвод-рота 68% командирів мали короткотермінову підготовку на 6-місячних курсах молодших лейтенантів.

Автори документа вказали на такі недоліки в бойовій підготовці: слабкий тактичний вишкіл у всіх видах бою та розвідки, незадовільні практичні польові навички, вкрай слабка готовність до взаємодії родів військ, невідпрацьованість керування вогнем, відсутність навичок атакувати укріплення, облаштовувати й долати загородження, форсувати водні перешкоди. В акті зафіксовано неправильні підходи до навчання й виховання військ, те, що структура та зміст програм і планів бойової підготовки відірвані від реальних потреб.

Характеризуючи стан родів військ, автори документа конста-

тували найгіршу підготовку піхоти, слабку матеріальну частину й підготовку військових пілотів, нерозвинутість авіадесантних частин, проблеми з організацією ремонту та озброєння автобронетанкових частин, недостатню забезпеченість артилерії набоями великого калібру й спеціальними снарядами (бронебійними, запалювальними, зенітними). В документі йдеться про проблеми із забезпеченням армії сучасною стрілецькою автоматичною зброєю, мінометами. Наводяться недоліки в боєздатності інженерних, хімічних військ, військ зв'язку, а також кінноти. В акті наголошується, що «в особі Розвідувального управління Наркомат оборони не має органу, що забезпечує Червону армію даними про організацію, стан, озброєння, підготовку до розгортання зарубіжних армій». До часу прийому Наркомат оборони такими розвідувальними даними не володів. Театри воєнних дій не підготовлені й не вивчені¹³.

Напевно, досить ознайомитися з одним таким документом, аби мати уявлення про стан радянських збройних сил та їхню спроможність (точніше, неспроможність) виконувати не тільки активні наступальні, а й оборонні завдання.

¹⁰ Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу. 1939–1941. – М., 2000. – С. 497.

¹¹ Герасимов Г.И. «Мобилизация есть война...» Мобилизационная готовность РККА в начальный период Великой Отечественной войны // Военно-исторический журнал. – 1999. – № 3. – С. 9.

¹² Органы Государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док. – Т. I. – М., 1995. – С. 22–25.

¹³ Там само. – С. 287–297.

У контексті «таємного протоколу»

Реально оцінюючи співвідношення сил, Кремль обрав стратегію поділу сфер впливу в сусідніх західних регіонах й вирішив, що найкращим партнером для реалізації цих намірів буде Німеччина. Це, на переконання Сталіна, давало ще одну перевагу: її переведення з кола потенційних ворогів у статус союзника.

Про договір про ненапад між двома державами, укладений 29 серпня 1939 року, і таємний протокол до нього (так званий пакт Молотова-Ріббентропа) в літературі написано багато, тому зупинимося лише на трансформації балансу сил у Європі, спричиненій різкою зміною конфігурації кордонів у Східній Європі. Таємний протокол з моменту підписання вважається *nullet void ex tunc*. Тобто він ніколи не мав законної сили. Це ключовий момент у його сучасній міжнародно-правовій оцінці.

Центральною тогочасною проблемою деякі фахівці вважають «взаємодію ідеології та *Realpolitik*». Вона виявилася актуальною для всіх учасників «великої гри на європейській шахівниці», а надто для Німеччини та СРСР. Гіпертрофовані нацистським пропагандистським відомством «загрози» з боку Польщі доволі погано камуфлювали справжні наміри Берліна. Але й радянська ідеологічна машина з великими труднощами знаходила бодай якісь більш-менш переконливі аргументи для пояснення своїх зовнішньополітичних кро-

ків. Перевтілення ідеї «світової революції» в тезу про необхідність «розширення зони соціалізму» видавалося придатним тільки для «внутрішнього споживання», натомість світова спільнота з пересторогою й тривогою сприйняла зближення двох тоталітарних режимів, а потім і справжні акти агресії та анексії проти Польщі, Фінляндії, Румунії, балтійських держав.

Договором про ненапад із Німеччиною радянський уряд давав зрозуміти Лондону та Парижу, що Червона армія йде у східні регіони Польщі, аби створити бар'єр проти вермахту (Ріббентроп з цього приводу навіть висловив своє невдоволення). Але наприкінці вересня 1939 року, коли було підписано договір про дружбу і кордони з Німеччиною, ситуація кардинально змінилася. З Кремля пролунала команда припинити будь-яку критику націонал-соціалізму й фашизму та перенести її вістря на Британію і Францію. Саме в цей момент вочевидь і проявилися вади «взаємодії ідеології і прагматичної політики». І те, й інше підпорядковувалося одній головній меті – співпраці з Німеччиною без обмежень і противаг¹⁴.

Чого ж досягли в результаті згаданих угод «високі сторони»? Німеччина розв'язала собі руки для дій у Західній Європі, забезпечивши себе від ведення бойових дій на два фронти, а також ліквідувала Польщу як перешкоду для

продовження експансії на Схід. СРСР домігся не лише максимального можливого на той момент прирощення території, а й розширення сфер впливу. Дізнавшись про наміри Гітлера захопити Литву, Сталін у ході вересневих переговорів із Ріббентропом у Москві забезпечив зміну обрисів «сфер впливу». Одержавши карт-бланш на Литву, він поступився німцям «Маріампольським виступом». Прибалтійський вектор сфер впливу «освоювався» поступово: спочатку йшлося про розташування на території Литви, Латвії та Естонії радянських військових баз та розміщення на них невеликих контингентів радянських військовослужбовців у руслі міждержавних угод про взаємодопомогу, нав'язаних балтійським країнам. Та коли вермахт весною і влітку впродовж кількох місяців практично змів зі свого шляху армії західноєвропейських держав і вступив у Париж, а уряди Естонії і Латвії надали допомогу Фінляндії, що протистояла Червоній армії, радянське керівництво вдалося до радикальних дій: 17 червня 1940 року радянські війська вступили на територію Прибалтики, а в Таллінн та Даугавпілс прибули кораблі Балтійського флоту. І через місяць у цих країнах відбулися вибори, було встановлено радянську владу, а незабаром – задоволено їхнє «прохання» ввійти до складу СРСР на правах союзних республік.

Чого навчила історія?

Рівно 25 років тому громадяни Латвії, Литви та Естонії розпочали акцію «Балтійський шлях», унаслідок якої Верховна Рада СРСР змушена була розглянути питання про «пакт Молотова – Ріббентропа» й дати йому правову оцінку. Тектоніка балтійського руху стала одним із рушіїв розпаду Радянського Союзу.

А що ж Україна? У вересні 1939 року Сталін за результатом «визвольного походу» проголосив «возз'єднання західноукраїнських і західнобілоруських земель у складі УРСР і БРСР». І донині цей факт для деяких істориків та політиків є відправною точкою соборизації України.

Німецький історик Я. Липинський, коментуючи зміни в теоретичному трактуванні згаданих угод, звернув увагу на таку обставину: «Українські та білоруські історики... поставали перед дилемою. Вони прагнули засудити дипломатичні методи, які призвели до підписання і

реалізації протоколу, але не бажали ставити під загрозу забезпечену ним територіальну цілісність України та Білорусії. Насправді, ця зовнішня суперечність доволі легко долається, коли вивести її в русло оцінки чинності й наступності міжнародно-правових актів.

Акт агресії Німеччини проти СРСР перетворив передвоєнні угоди на такі, що втратили силу. Відтак й усі їхні наслідки не мали правочинності. Чи ставить це під сумнів легітимність нинішніх кордонів України? Аж ніяк, оскільки їхні обриси визначилися домовленостями, досягнутими на тристоронніх конференціях лідерів СРСР, Великої Британії та США в Ялті, а також післявоєнними двосторонніми договорами з Польщею, Чехословаччиною та Румунією». Отже, соборизацію України слід розглядати не як «дарунок» Сталіна, а акт історичної справедливості, в осно-

ві котрого – багатовікова боротьба українського народу за власну суверенну державу.

Щодо засобів, якими Сталін і Гітлер 1939 року реалізували свої амбітні геополітичні проекти, то вони з часів Сунь-Цзи мало змінилися й до сьогодні. Хіба не прямою аналогією зі сталінським прагненням «відсунути кордони далі на захід» є спроба сучасних лідерів Росії зробити те саме, аби дистанціюватися від НАТО. Насправді облудність таких заяв наскрізь очевидна, адже в обох випадках агресія Кремля лише наблизилася СРСР і РФ до своїх «потенційних ворогів».

Та, здається, й донині неспростовним залишається софізм «історія навчає того, що вона нічого не навчає». Інакше кажучи, найпереконливіші уроки дає власний гіркий досвід. На жаль, сплачувати рахунки за такі трагічні авантюри доводиться народам.

¹⁴ Чубарьян А. О. Международный кризис 1939–1941 гг.: концептуальные подходы и интерпретации. – В кн.: Международный кризис 1939–1941 гг.: от советско-германских договоров до нападения Германии на СССР. – М., 2006. – С. 16.